

*Ісланкін С. М.,**старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0864-2679*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА: ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

CRIMINAL PROCEDURAL FORM: CONCEPT AND SIGNIFICANCE IN CRIMINAL PROCEDURE

У статті досліджено шляхи та принципи розвитку кримінально-процесуальної форми. Розглянуто точки зору різних науковців щодо визначення поняття кримінально-процесуальної форми.

Окрема увага приділяється питанням єдності процесуальної форми всього кримінального процесу, а також її змісту. Встановлено її важливість для вдосконалення кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування. Розкрито вплив кримінально-процесуальної форми на завдання кримінального судочинства.

Констатується, що відповідно до законів діалектики внутрішній зміст кримінального процесу (правовідносини) розвивається швидше за його зовнішню форму, в результаті остання стає гальмом його розвитку. Це неминуче тягне за собою зміну колишньої форми на нову, відповідну змісту. При цьому необхідно враховувати взаємозв'язки та закономірності, які зумовлюють її оптимальний розвиток.

Зазначено, що процесуальну форму не слід ототожнювати з формалізмом. Оскільки кожна процедура пов'язана з певним набором формальностей, які мають на меті надати гарантії її учасникам.

Також розглядаються цілі та завдання кримінального процесу; конституційні та кримінально-процесуальні принципи; процесуальні гарантії; раціональність. Ефективне вдосконалення, зміна, оптимізація кримінально-процесуальної форми передбачають не тільки знання закономірностей її розвитку, а й комплексне їх використання у законотворчій діяльності.

Автор відстоює матеріалістичну теорію пізнання і тому вважає, що кримінально-процесуальна форма – це система, що об'єктивно склалася як відображення реально чинних та таких, суспільних відносин, які розвиваються, сформована з принципів, юридичних гарантій, інститутів і норм, що відрізняються предметом і методом правового регулювання, і об'єктивована через кримінально-процесуальний закон.

Питання, що порушуються в статті, є об'ємними та потребують глибокого вивчення, тому автор зупинився тільки на деяких з них.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінально-процесуальна форма, зміст, процесуальна діяльність, принципи.

In the article, the ways and principles of the development of the criminal procedural form are investigated. Various scholars' viewpoints on the definition of the concept of the criminal procedural form are considered.

Special attention is given to the issues of the unity of the procedural form within the entire criminal process and its content. Its importance for improving criminal procedural legislation and its application in practice is established. The impact of the criminal procedural form on the objectives of criminal justice is disclosed.

It is noted that according to the laws of dialectics, the internal content of the criminal process (legal relations) develops faster than its external form, resulting in the latter becoming a hindrance to its development. This inevitably leads to a change in the old form to a new one that corresponds to the content. It is necessary to take into account the interrelationships and regularities that determine its optimal development.

It is emphasized that the procedural form should not be equated with formalism, as each procedure is associated with a specific set of formalities aimed at providing guarantees to its participants.

The article also discusses the goals and objectives of the criminal process, constitutional and criminal procedural principles, procedural guarantees, and rationality. Effective improvement, change, and optimization of the criminal procedural form require not only knowledge of the patterns of its development but also their comprehensive use in legislative activities.

The author advocates a materialistic theory of cognition and therefore considers the criminal procedural form as a system that has objectively developed as a reflection of currently valid and evolving social relations. It is formed by principles, legal guarantees, institutions, and norms that differ in their subject matter and method of legal regulation and are objectified through criminal procedural law.

The issues raised in the article are extensive and require in-depth study, so the author only touched on some of them.

Key words: criminal procedure, criminal procedural form, substance, procedural activity, principles.

Постановка проблеми. З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) Україна стала на шлях демократизації вітчизняного законодавства та почала впроваджувати міжнародні та європейські цінності, принципи та стандарти щодо захисту прав людини. КПК України перед фахівцями та науковцями у галузі кримінального процесу поставив цілу низку практичних та теоретичних проблем, що потребують досить ґрунтовного аналізу та теоретичного усвідомлення [1, с. 65].

Дослідження наявних кримінально-процесуальних форм, визначення шляхів та принципів їх розвитку дуже важливі для вдосконалення кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування. Кримінально-процесуальна форма впливає на ступінь захищеності громадян від кримінальних правопорушень, а також на виключення необґрунтованого притягнення невинного до кримінальної відповідальності.

Процесуальна форма належить до фундаментальних понять кримінально-процесуальної науки, які, попри виняткову роль і значення в юридичному процесі, залишаються недостатньо розробленими на рівні як доктрини, так і законодавчого закріплення. Тим часом від точності її визначення залежить вирішення низки важливих проблем не тільки теоретичного, а й практичного характеру. У період реформування кримінально-процесуального законодавства України, гармонізації його з міжнародними стандартами в галузі прав людини проблема єдності та диференціації кримінально-процесуальної форми набуває особливого значення, адже правозастосовний процес, різновидом якого якраз і є кримінальний процес, вимагає впровадження найбільш доцільної процедури, що дозволяє вирішити його завдання в оптимальні терміни, захистити права та законні інтереси його учасників, врегулювати кримінально-правовий конфлікт. Це зумовлює необхідність звернення до дослідження сутності кримінально-процесуальної форми як найважливішої складової механізму правового регулювання, виявлення сутнісних ознак та елементів, що утворюють її зміст, з'ясування ролі та значення у сучасному правозастосовному процесі [2, с. 207].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. У теорії кримінального процесу ретельно досліджувалася проблема ефективності кримінальної процесуальної форми. Окремі аспекти розглянуто в роботах В. Д. Бринцева, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, О. Б. Загурського, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, А. А. Музики та інших українських науковців.

Мета дослідження – вивчення теоретичних, законодавчих та практичних проблем оптимізації кримінально-процесуальної форми та внесення пропозицій щодо напрямів її розвитку.

Методологічну основу склали загальний діалектичний метод, а також загальнонау-

кові (логічний, аналіз та синтез) та інші наукові методи пізнання: формально-юридичний, системно-правовий, логіко-правовий.

Виклад основного матеріалу. До нашого завдання не входить всебічний аналіз поняття «процесуальна форма». Відзначимо лише, що всі думки про її сутність можна звести до двохосновних: сукупність норм, що регулюють порядок процесуальної діяльності; порядок провадження процесуальної діяльності, встановлений законом.

Звісно ж, що прибічники першої позиції не поділяють кримінальний процес і кримінально-процесуальне право. Таке «змішання» зустрічається досить часто і пояснюється тим, що в теорії процесуального права воно дуже часто призводить до подвійного значення: і як право, і як процедурна діяльність. Однак кримінально-процесуальне право та кримінальний процес – поняття неідентичні та нерівнозначні, їх не можна ототожнювати. Процес (лат. «Processus») у перекладі – перебіг, хід, плин, просування [3, с. 342]. Аналогічно тлумачиться це й у тлумачних словниках: хід, розвиток, послідовна зміна станів. Процесуальна форма таки встановлює хід і послідовність процесуальної діяльності.

Філософський підхід до аналізу поняття «кримінально-процесуальна форма» неможливий без аналізу категорій «форма» та «зміст». З цієї позиції кримінальний процес є нерозривністю форми та змісту. До внутрішнього змісту найчастіше відносять кримінально-процесуальні правовідносини, а під зовнішньою (процесуальною) формою розуміють режим (порядок), умови, послідовність, терміни здійснення цієї діяльності.

У загальній теорії права під процесуальною формою розуміють сукупність однорідних процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу та спрямовують на досягнення певного матеріально-правового результату. Іншими словами, процесуальна форма є особливою юридичною конструкцією, яка втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень [3, с. 202].

За визначенням Л. М. Лобойка, кримінально-процесуальна форма – це встановлений законом порядок провадження у кримінальній справі в цілому, порядок виконання окремих процесуальних дій та порядок прийняття процесуальних рішень [4, с. 19].

Як зазначає С. М. Мельник, процесуальна форма у кримінальному судочинстві – це визначена кримінально-процесуальним правом та регламентована законом система процесуальних інститутів та правил, послідовність стадій кримінального процесу та сутність процесуальних вимог до учасників кримінального судочинства, яка встановлює: а) основи найбільш доцільної процедури здійснення їх повноважень; б) способи та терміни здійснення процесуальних дій, пов'язаних зі збором, дослідженням та оцінкою

доказів; в) порядок прийняття та оформлення рішень; г) правовий режим діяльності суду, органів розслідування прокурорського нагляду та умови, створені для провадження кримінальної справи; д) реалізацію прав усіх учасників процесу; е) гарантію досягнення бажаного матеріально-правового результату [5, с. 6–7].

Оскільки кримінально-процесуальна форма – це зовнішня, процедурна складова кримінального процесу, важливо визначити, її внутрішній зміст, іншими словами, що містить в собі процедура провадження у кримінальних справах. З цього питання погляди вчених також розходяться. На думку одних авторів, процесуальний порядок включає послідовність та терміни виконання процесуальних дій; інші вважають, що він охоплює сукупність умов, у яких вони здійснюються; треті – спосіб оформлення та закріплення процесуальних дій тощо.

На мій погляд, процесуальна форма – досить широка категорія, яка включає всі вищезгадані елементи, а також процесуальні гарантії та встановлені законом способи збирання, закріплення, дослідження та використання доказів.

Єдиною формою пізнання у кримінальному процесі є кримінально-процесуальне доказування, яке здійснюється суворо у процесуальній формі. Саме процесуальна форма є беззаперечною умовою встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення. У разі недотримання приписів закону про джерела, методи та прийоми формування доказів вони втрачають свою найважливішу властивість – допустимість і виключаються з доказової бази.

Велике значення для правильного розвитку процесуальної форми має її відповідність змісту та завдання кримінального процесу.

За чинним законодавством завдання кримінального провадження полягає у захисті прав та інтересів особи, суспільства та держави, які постраждали від кримінальних правопорушень, а також у захисті особи від незаконного та необґрунтованого обвинувачення, засудження, обмеження її прав та свобод (ст. 2 КПК України) [6].

Проте органи правосуддя реалізують не лише функцію захисту, а й функцію обвинувачення, спрямовану на встановлення винного, притягнення його до кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів та призначення покарання. Саме це, на думку автора, є справжньою метою кримінально-процесуальної діяльності.

На жаль, така мета кримінального процесу не передбачена законом. В результаті виникає розбіжність між призначенням кримінального процесу, його змістом та процесуальною формою.

Звісно ж, що у даній ситуації необхідно вдосконалювати не процесуальну форму, а положення ст. 2 КПК України.

Виконання функції обвинувачення веде до протистояння інтересів правоохоронних органів та винної особи, а виконання функції захисту передбачає, з одного боку, захист прав та інтересів потерпілого від кримінального

правопорушення, а з іншого – захист особи від необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності. Дозволити ці та багато інших найскладніших правовідносин покликані процесуальні гарантії, які створюють найкращі умови для досягнення призначення та цілей кримінального судочинства. До них належать терміни судочинства, умови прийняття процесуальних рішень, правила прокурорського нагляду та судового контролю у ході досудового провадження, порядок оскарження прийнятих рішень тощо.

Зрозуміло, що процесуальні правила поширюються не тільки на провадження окремих слідчих дій, а й на прийняття рішень. У визначеній процесуальній формі здійснюється діяльність на різних стадіях кримінального процесу, а також в спеціальних провадженнях.

Оптимізація кримінально-процесуальної форми передбачає вивчення зв'язків та закономірностей, які зумовлюють її розвиток.

1. Форма кримінально-процесуальної системи визначається конституційними принципами держави, які, своєю чергою, відповідають політичній системі суспільства.

Залежно від зміни політичного режиму процесуальні гарантії прав особистості у кримінальному процесі завжди трансформуються або в більш демократичні (обмеження втручання держави в особисте життя, можливість використовувати різноманітні способи захисту, свобода оскарження процесуальних рішень і т. п.), або в репресивні (відсутність незалежного правосуддя, нескінченне втручання в життя громадян, застосування примусу без можливості захисту і т. д.).

2. Визначальними для вдосконалення процесуальної форми є безпосередньо кримінально-процесуальні принципи.

Зрозуміло, що принципи кримінального процесу визначаються Конституцією. До того, в ній міститься чимало принципів, що безпосередньо регулюють кримінально-процесуальні відносини: здійснення правосуддя лише судом, змагальність, презумпція невинуватості, забезпечення обвинуваченому та підозрюваному права на захист, недоторканість особи, житла, таємниця листування, телефонних та інших переговорів тощо.

Переоцінка епохи політичного свавілля вплинула як на систему принципів кримінального процесу, так, і на відповідні їм процесуальні форми.

Так, у першій половині ХХ століття змагальність та презумпцію невинуватості вважали «пережитком капіталізму», «буржуазною нісенітницею». Зі зміною політичного режиму ці засади стали конституційними. Для забезпечення їх у кримінальному процесі було створено відповідні їм процесуальні форми.

Попри це, серед науковців і нині не вщухає дискусія щодо змісту принципу змагальності. Деякі з них є прихильниками «чистої змагальності» і переконані, що змагальний процес має

бути властивим не лише судовим, а й досудовим стадіям.

Відомо, що така змагальність у кримінальному процесі належить до англосаксонської системи права. Однак у Франції, Німеччині, Австрії, Бельгії та інших європейських країнах, у тому числі й в Україні, існує змішаний тип кримінального судочинства, який, на мій погляд, є оптимальним для досягнення цілей кримінального процесу.

На додаток, варто зауважити, що уявлення про кримінальний процес, наприклад США, як про змагальний на всіх етапах провадження не зовсім вірно.

Так, американський вчений Герберт Л. Пекер стверджував, що «модель контролю злочину» та «належна модель» кримінального судочинства США де-факто виконують ролі двох його етапів: попереднього розслідування та судового розгляду. Причому на першому етапі змагальність певною мірою лімітована [7].

Примітно, що і європейські мислителі не поспішають розповсюджувати змагальність на досудові стадії кримінального процесу. Зокрема, французький дослідник Жан Прадель висловлював негативне ставлення до запровадження змагальності у стадію розслідування. На його думку, абсолютне рівняння прав сторони обвинувачення та захисту створить дисбаланс інтересів суспільства та особистості, перешкоджатиме встановленню обставин вчиненого злочину [8, с. 306].

Таку позицію слід визнати вельми логічною. Адже в процесі досудового розслідування, коли необхідно розкрити кримінальне правопорушення, встановити та викрити винного, повинні переважати слідчі (розшукові) дії, тоді як у суді – змагальність виступає як спосіб надання рівних прав сторонам щодо надання та дослідження доказів.

Під час досудового розслідування, особливо на стадії порушення кримінального провадження, де учасники кримінального процесу не набули ще свого процесуального статусу, взагалі не може йти мова про змагальність.

Поширювати на стадію досудового розслідування принцип змагальності у повному обсязі, що передбачає ознайомлення сторони захисту з усіма доказами до закінчення розслідування, було б неправильно, оскільки особи, винні у вчиненні злочину, часто роблять всілякі дії, аби уникнути кримінальної відповідальності та покарання.

Сучасний кримінальний процес змішаного типу у демократичній державі забезпечує як суспільні, так і приватні інтереси. Тому побудова «чистої» змагальності є теоретично і практично помилковою.

3. Процесуальна форма розвивається відповідно до цілей та завдань кримінального процесу, що забезпечує найкращі умови для його виконання.

4. Кримінально-процесуальна форма має створювати умови задля досягнення оптималь-

ного результату реалізації мети кримінального процесу швидко і з мінімальними витратами, тобто бути раціональною.

Трансформація процесуальної форми має надмірно збільшувати витрати держави у кримінальне судочинство.

Велике значення у зв'язку з цим набуває диференціація процесуальної форми.

Поряд зі складними, тривалими та дорогими процедурами для одних кримінальних справ повинні існувати простіші, швидші та дешевші для інших. Процесуальна форма має бути звільнена від зайвих формальних процедур, що перевантажують, та безпідставно ускладнюють судочинство, ускладнюють доступ до правосуддя і є перепорою для реалізації прав громадян.

Процесуальну форму не слід ототожнювати з формалізмом. Будь-яка процедура завжди пов'язана з певним набором формальностей, які мають на меті забезпечити гарантії її учасникам.

Досить часто формалізація процедури отримує негативну оцінку через складність застосування, відсутність певної свободи поведінки тощо. Проте є зовсім інший її бік, позитивне значення якого слід враховувати, а в окремих випадках саме їй віддавати пріоритет. У цьому плані можна погодитися з поглядом Ж.-Л. Бержеля, що процесуальний формалізм за умови правильного дозування є гарантією якісного правосуддя та оплотом прав захисту проти свавілля суддів [9, с. 565]. Формалізація кримінального процесу, з одного боку, дає можливість його суб'єктам мати чітке уявлення про передбачену законом процедуру, можливі рішення органів та осіб, які здійснюють провадження, а з іншого – звужує простір для дискреції, вільного розсуду та суб'єктивізму при застосуванні норм права, чим забезпечує прозорість правозастосовчої діяльності, дія принципу правової визначеності як одного з найважливіших елементів верховенства права. Водночас наявність зайвих формальностей та процедур, що ускладнюють кримінальне провадження, набувши при цьому об'єктивно необхідними, що перешкоджають здійсненню кримінального процесу, реалізації права кожного на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. З цих позицій процесуальна форма постійно еволюціонує, вона вимагає вдосконалення, впровадження нових правил та інститутів, які є найбільш необхідними для вирішення завдань кримінального судочинства, захисту прав та законних інтересів суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, інтересів суспільства та держави.

Отже, ефективне вдосконалення, зміна, оптимізація кримінально-процесуальної форми передбачають не тільки знання закономірностей її розвитку, а й комплексне їх використання у цій діяльності.

Список використаних джерел:

1. Ісланкін С. М. Відсторонення від посади в кримінальному процесі: поняття, мета та підстави застосування. Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. здобувачів вищ. освіти, м. Кривий Ріг, 26 листоп. 2021. С. 65–68.
2. Трофименко, В. М. Процесуальна форма: сутність та значення у кримінальному судочинстві / В. М. Трофименко // Проблеми законності. 2012. № 120. С. 202–208.
3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. К., 1995. 472 с.
4. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Істина, 2005. 456 с.
5. Мельник С. М. Процесуальна форма у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2001. 22 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI: станом на 24 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 27.10.2023).
7. Packer Herbert L. Two Models of the Criminal Process. Reprinted from: *The Limits of the Criminal Sanction*, by Herbert L. Packer, with the permission of the publishers. – Palo Alto: Stanford University Press, 1968, p. 12.
8. Pradel J. *Propos sceptique sur le rapport de la Commission Justice penale et droits de l'homme* // *Recueil Dalloz-Sirey*, 1990, No 4.
9. Бержель Ж.-Л. Загальна теорія права: підручник/Ж.-Л. Бержель. М.: NOTA-BENE, 2000. 575 с.